

XIX. Yüzyılda Adıyaman’da Sosyo-Ekonomik Yapı

Ramazan Arslan*

Özet: XIX. Yüzyılda Hısnımansûr olarak bilinen Adıyaman, günümüzde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan bir ildir. Adıyaman, Osmanlı yönetimine geçinceye kadar birçok uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Yavuz Sultan Selim tarafından 1515’te kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Adıyaman’da Osmanlı geleneksel aile yapısı; toplumsal yaşam tarzı olarak görülmektedir. Müslüman ve Hristiyan olmak üzere iki farklı ulusun yaşadığı Adıyaman’da vakıf, medrese, cami gibi kurumlar yanında her iki ulusa ait eğitim kurumları da etkinlik göstermiştir. Adıyaman’da halkın esas geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. XIX. Yüzyılda bir kaza statüsünde bulunan Adıyaman’da, iç tüketime ve kendi kendine yeterlilik esasına dayalı bir ekonomik yapıdan söz etmek olanaklıdır. Söz konusu dönemde bölgenin coğrafyasına uygun tarım ürünleri yetiştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adıyaman, Hısnımansûr, Toplumsal Yapı, Ekonomik Yapı, Sosyo- Ekonomik Yapı.

The Social and Economical Situation of Adıyaman in 19th Century

Abstract: Adıyaman, which was called Hısnımansûr in the 19th Century is currently a province which takes place in Southeastern Anatolia Region. Adıyaman hosted many civilizations until the Ottoman Administration. It was added finally to the Ottoman lands in 1515 by Yavuz Sultan Selim. Adıyaman has Ottoman traditional family structure as its social life style. In Adıyaman where two different nations live namely Muslims and Christians, education institutions belonging to each two nations also operated in addition to organizations such as foundations, madrasahs, mosques. The principal means of living is agriculture and animal husbandry. In Adıyaman , which was in status of being a county in the 19th Century, it is possible to mention about an economic structure based on domestic consumption and self-sufficiency. During said period, agriculture products that are in line with geography of region were cultivated.

Keywords: Adıyaman, Hısnımansûr, Social Structure, Economic Structure, Socio-Economic Structure

Giriş

Günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Adıyaman ilinin adı XIX. Yüzyılda Hısnımansûr olarak geçmektedir. Bu konuda birçok rivayet olmakla beraber bunlardan en kuvvetli olanı, bu ismin Abbasi Halifesi Ca’fer el- Mansûr’dan geldiğidir. Adıyaman’ın tarihte birçok medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması, bizi bu konuda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Bu çalışmanın amacı; Adıyaman ilinin XIX. Yüzyıldaki sosyo ekonomik yapısını ortaya koymak ve günümüz Adıyaman’ın tarihî geçmişinin gün yüzüne çıkartılmasına katkı sağlamaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı araştırmalarına kaynaklık eden doküman Osmanlı Arşivi’dir. Bu arşivde bulunan belgelerden, Osmanlı Devleti’nin siyasî, iktisadî, toplumsal vb. konulara ait orijinal bilgiler elde etmek mümkündür. Bu çalışmada, birincil kaynak niteliğinde olan belge ve kataloglardan yararlanmak için arşiv çalışmasına ağırlık verilmiştir. Söz konusu bu belgelerden evkaf defterleri (EV), Mektûbî Kalemi Defterleri (ML.MKT), Yıllıklar, Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilâyetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM), Evâmiri-i Maliye Kalemi Defterleri (ML.EVM), Sdaret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyet Yazışma (A.MKT.UM) birkaçıdır. Arşiv belgelerinde konumuzla ilgili elde edilen istatistikî bilgiler tarafımızdan derlenip yorumlanmıştır. Çalışma yöntemi olarak arşiv kaynaklarının benimsenmesi, kütüphane araştırmasına olan gereği ortadan kaldırmayacağı için ayrıca kütüphane araştırmasına da büyük ölçüde ağırlık verilmiştir.

Bu çalışmada öncelikle, konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla Adıyaman tarihine genel bir bakış yapılacaktır, daha sonra da Adıyaman ilinin XIX. Yüzyıldaki sosyo- ekonomik yapısı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

1. ADIYAMAN’IN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Adıyaman, Güneydoğu Toroslar’ın Malatya dağları adı verilen kesiminin güney eteklerinde, deniz seviyesinden 725 m. yükseklikte kurulmuş ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan bir ildir. Adıyaman’ın eski adı Hısnımansûr’dur. “Hısn”, kale korunacak yer anlamına gelmektedir (Battuta, 2004:376). Evliya Çelebi, bu kalenin küçük ama oldukça zorlu bir kale olduğunu, Mısır halifelerinin, sürgün edecekleri kimseleri buraya sürüp

* Yrd.Doç.Dr., Bartın Üniv. İİBF

hapsettiklerini belirtir (Çelebi, 1976:827). Kaynaklarda, VII. yüzyılda buraya gelen Emevi kumandanlarından Kays kabilesine mensup Mansûr b. Ca’vene’ye referansla buraya bu ismin verildiği dile getirilmiş olsa da başka bir söylentiye göre de bu isim Abbâsi Halifesi Ebû Ca’fer el- Mansûr’un adından gelmektedir. Adıyaman ismi ise Cumhuriyet’ten sonra verilmiş olup kaynağı hakkında bir kayda rastlanamamıştır (Halaçoğlu, 1988:377) ; (Uzunçarşılı, ty.:276). Helmuth Von Moltke; anısında “Adıyaman’a Kürtler buraya Hassunmanna ya da Hesnmansur diyorlar” demektedir (Işık, 1998:66).

Bölgede yapılan kazılardan, Adıyaman ve çevresinin sırasıyla Hitit, Hurri, Mitanni, Kummuh, Âsur, Pers, Kommagene krallıkları ile Roma ve Bizans Egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır (Halaçoğlu, 1988:377). (Uzunçarşılı, ty.:276).

Şehir, Osmanlı yönetimine kadar Moğol, Akkoyunlu, Dulkadir Beyliği ve Memlûklü yönetiminde kaldı. Osmanlı Egemenliğine ilk girişi I. Bayezid devrinde olmakla birlikte Yavuz Sultan Selim tarafından 1515’te Diyarbakır’ın fethi sırasında kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. (Ma’muretülaziz Yıllığı, 1301/1883:115-122; (Uzunçarşılı, ty.:276).

2. XIX. YÜZYILDA ADIYAMAN’DA TOPLUMSAL YAŞAM

Adıyaman ilinin XIX. Yüzyıldaki toplumsal yaşamına ilişkin bilgileri **şer’iyye sicillerinde** (Osmanlı Devleti’nin tarihî, hukukî, iktisadî, ticarî ve sosyal yapısıyla ilgili **veri sicillerinde**) elde etmek olanaklıdır. Söz konusu dönemde toplumsal yaşamda yer alan kişilerin künyesi belirtilirken oğlu kelimesinin karşılığı olarak; Müslümanlarda “ibn”, “bin” kullanılırken, Müslüman olmayanlarda “veled-i” kelimesi kullanılmıştır. Kürt topluluğundan söz edilirken isimlerinin sonuna Amo, Hamo, Oso, gibi “o” harfinin sıklıkla eklendiği görülmektedir. Devlet memuru, din adamı gibi yüksek düzeyden insanlar için “efendi”, bölgenin köklü ailelerinden gelen insanlar için “zade” unvanı kullanılmıştır. Alt düzey halk kitlesi için herhangi bir unvanın kullanılmadığını, sadece isimlerinin söylendiğini görüyoruz (Kanadıkırık:116). Bu başlık altında öncelikle aile bölümüne değinilecek; evlenmeler, boşanmalar, miras konuları ele alınacaktır. Suç ve cezalar bölümünde o dönemde mahkemeye aktarılan ve suç oluşturan eylemler ve bu eylemlerin mahkemece verilen cezalarına yer verilecektir. Daha sonra, toplumsal yaşamda önemli bir yeri olan kurum ve kurumlardan söz edilecektir.

2.1. Aile

Toplumu oluşturan kurumların başında aile gelir. Osmanlı Devleti’nde toplumun en küçük parçası olan ailenin yapısı genel olarak İslâm dininin kurallarına göre şekillenmiştir (Karaman, 1992:385–390). Aile denilince ana- baba, çocuklar ve eşlerin iki taraflı kan akrabaları anlaşılmaktadır. Böylece toplumsal birlikten söz etmek olanaklı olmaktadır. Adıyaman ve yöresine bakıldığında burada da geleneksel aile yapısının korunduğu görülmektedir.

Konuyla ilgili 135 belge üzerinde yapılan incelemede, Adıyaman’da evliliklerin Müslümanlar arasında tek eşlilik olarak meydana geldiği görülmüştür. Çok eşlilik durumlarına sadece 4 belgede rastlanmaktadır. Bu dört belgede görülen evliliklerin tamamı iki eşliliktir. Bu iki eşlilik evlenmeleri ise Adıyaman şehir merkezinde değil, köylerinde meydana gelmiştir. XIX. Yüzyılda bir kaza olan Adıyaman’da mahkemeye aktarılan boşanma davalarına pek rastlanmamaktadır. Sadece iki belgede boşanma olayı vardır. Bu da kadının isteği üzerine resmî olarak gerçekleşmiştir (Kanadıkırık:185–186).

Osmanlı Devleti’nde nikâh, miras bölüşümü, vasiyetler gibi bütün yasal işlemler kadılar(mahkeme başkanları) tarafından yerine getirilirdi (Uzunçarşılı İ. H., 1988:109). Adıyaman’da miras konusundaki işlemlerde de aynı hukuk kuralları geçerli olmuştur. Örnek olarak, Adıyaman’ın Kab Cami Mahallesi sakinlerinden 25 gün önce ölen İlk Derece (Asliye) Mahkemesi İcrâ Mübaşiri Hasan Efendinin dul eşi Emine ve doğacak çocuğu ile eski eşinden olan küçük oğlu Ebuzer’e düşen miras 16 paydır. Bu 16 payın 2 payı dul eşi Emine’ye, 7’şer paydan toplam 14 pay ise Ebuzer ile doğacak çocuğa ait olup, Ebuzer’in halası ve vasîsi Hatice’nin isteği üzerine kayda geçirilip, paylaşılmıştır. (Kanadıkırık:139–141).

2.2. Suç ve Cezalar

XIX. Yüzyılda Adıyaman ve çevresinde meydana gelen toplumsal olayların ortaya konulmasında, mahkemeye aktarılan genel veri sicili kayıtları dikkate alınmıştır. 15 Ağustos 1296/1879 tarihli şifreli telgraf ile, 1293/1876 yılında il içinde ne kadar adam öldürme ve hırsızlık gibi olay meydana gelmiş ise çeşitleri, cinsleri ve yılları istenmiştir. Bunun üzerine hazırlanan cetvelde 264 olay meydana geldiği görülmüştür. Bunlardan 54 adam öldürme,

108 gasp, 60 hırsızlık, 11 yol kesme, 3 çocuk kaçırma 2 organ kesme, 1 boğma olayı meydana gelmiştir. Adam öldürme suçuna 3 yıl ve idam cezası, gasp olaylarına 3 yıl ile 15 yıl arasında hüküm giyme ile 15 yıl kürek çekme cezası, çalma (hırsızlık) olaylarına 3, 18 ve ömür boyu kürek çekme cezası ile idam cezası, yol kesme cezası olarak da 3 yıl hüküm giyme kararı verildiği belirlenmiş, suçun niteliğine göre ceza verilmiştir (BOA, Y.PRK. UM 4/10, 1296/1879:9). 1293/1876 tarihinde meydana gelen olaylar değerlendirildiğinde bu olayların belirli noktalarda toplandığı görülür. En çok gasp olayları dikkat çekmektedir. İkinci sırada hırsızlık olayları gelmektedir. Öte yandan işlenen suçlara karşılık verilen cezalar da farklılık göstermiştir. Örneğin Adam öldürme olayında birisine idam cezası verilirken bir diğerine 3 yıl gibi çok düşük bir ceza da verilebilmiştir. Görünüşte çok da adil olmayan bir durum gibi görünüyor ise de konuyu o günün şartlarına ve belgelerin diline göre değerlendirmek gerekmektedir.

Adıyaman’ın XIX. Yüzyıldaki gündelik yaşam biçimine gelince, gündelik kullanılan alet ve araçlar, yaşam tarzları konusunda bize bilgi verebilmektedir. Bu noktada Bırakıt kayıtları, Adıyaman ve yöresindeki halkın sade bir hayat yaşadığını göstermektedir. Adıyaman ve çevresinde halk, gündelik olarak yatak, yastık, halı, yorgan, kilim, hurç gibi eşyalar; çaydanlık, cezve, bardak, fincan gibi mutfak eşyaları; çorap, çizme, aba, palto gibi giysiler; kürek, kazma, orak, halat gibi tarım aletleri kullanmıştır. (Kanadıkırık:185–186). Gündelik olarak kullanılan bu eşyalar, söz konusu dönemde yaşayan insanların zorunlu gereksinimleri arasında değerlendirilebilir.

2.3. Vakıflar

Osmanlı Devleti, bilimsel kurumlarında olduğu gibi hemen ele geçirmenin ardından toplumsal kurumlarını da kurmaya başlamıştır. (Uzunçarşılı İ. , ty:542). Sözlükte “tutmak”, “durdurmak”, “bağlamak (Çağatay, 2006:46) “hapsetmek” veya “alıkoymak” olan vakfın yasal anlamı; “bir şeyin mülkiyetinin sürekli olmak üzere kamu yararına sunulmasıdır” şeklinde belirtilmektedir (Akgündüz, 1996:76); (Berki A. H., 1962:9). Vakıf, aynı zamanda, bireylerin yardımseverlik isteklerini, ölümlerinden sonra da devam ettirebilecek bir sistemdir (Kunter, 2006:103–104). Osmanlı uygulamasında, vakıf muamelesinin kurulması için genellikle “vakıftır, sebildir, sebil içindir, vakfettim” gibi açık ifadeler kullanılmıştır (Akgündüz, 1996:115).

Kutsal Göçün(hicretin) birinci yüzyılından başlayarak İslâm dünyasında vakıflar kurulmasına başlandığını görüyoruz (Köprülü, 2006:1). Vakıflar yalnız tapınak tesis eden kurumlar değildir (Berki Ş., 1990:47). Ekonomik açıdan vakıflar, para ve mal-mülk işletilmesi, servetin etkisiz ve verimsiz kalmasını önleyici bir girişimdir. Bu yönüyle vakfın, ekonomik ve finansal yardımlaşmada devamlılık ve verimlilik sağlayan bir özelliği de bulunmaktadır (Berki Ş. , 2006:1–3). Vakfın gelirinden verilen maaş ve ödeneklere vazife(yevmiye) denilir. Bu maaş ve ödeneği alanlara da mürtezika (yararlanan) ve ehl- vezâif(Vakfın gallesinden (gelirinden) maaş ve erzak almaya hak kazanmış kişiler) adı verilir (Akdağ, 1999:81). 1315/1905 tarihinde Adıyaman kazasında dört vakıf olduğunu görmekteyiz (BOA, Ev, Nr:29536, Tarih: 1318/1908:3). Bunlar: Mahmud Ensari Sulüs İkeş Vakfı, Nurettin Dede Zaviyesi Vakfı, Ciganizâde Rüstem Paşa Vakfı ve Şeyh Abdurrahmani Erzincani Vakfı’dır. 1317/1907 tarihli başka bir belgede Babusâde Ağası İsmail Ağa Vakfı ile Gazi Sinan Paşa Vakfı’na rastlanılmaktadır. (BOA. EV:26368, 1317/1907:1).

Vakıfların gelir kaynakları, vakfa ait arazi, bina ve diğer taşınmazların yıllık getirisinden ibarettir. Bazı durumlarda kiraya verilen vakıf kira getiren mülklerinden gelir elde edildiği gibi, vakfa ait ekime uygun tarlalardan da gelir sağlanmaktadır. Bir vakfın gider kalemleri arasında başta imamlık ve müezzinlik olmak üzere vakıf yöneticisi ücreti, temizlikçi, mum, hasır gibi gereksinimler için yapılan ödemeler, camiinin günlük onarım işleri için ortaya çıkan masraflar ve muhasebeci ödentisini (BOA. Ev: 22310, 1293/1876:10) saymak olanaklıdır. Hemen belirtelim ki bir vakıftan ödenek alan kişi elinde izin belgesi anlamında şeref patentı bulunduruldu. Bu kişi ödeneğini bir başkasına devrettiğinde elinde bulundurduğu bu patentı de devrederdi (BOA. C. EV: 8134, 1254/1838; BOA. C. EV: 27415, 1254/1838).

İnsan unsurunun girdiği her yerde kötüye kullanmanın olmaması olanaklı görülmediğinden, bu konuda da bazı kötüye kullanımların olduğu görülmektedir. (Akgündüz, 1996:325). Adıyaman kazasında da vakfa bağlı arazilere senetsiz el koyma veya arazi ürünlerini zapt etme şeklinde birtakım kötüye kullanımların olduğunu görmekteyiz. Örneğin; Adıyaman kazasının Bezirli Köyünde, Hacı Abdurrahman isminde bir kimse, vakıf malını senetsiz zapt ederek kazanca el koymuş, vakıf kazancı elinden alınmadan da vefat etmiştir. Bıraktığından alınmak istendiğinde varisleri razı olmamışlardır. İşin bir diğer yanı ise, Hacı Abdurrahman ismindeki bu kişinin, aynı zamanda adı geçen vakfın vakıf yöneticisi olduğudur (BOA. ML. MKT. 178, 1269/1852:6).

2.4. Tekke Ve zaviyeler (Küçük tekkeler)

Tekke ve küçük tekkelerin, Osmanlı toprak ele geçirmelerini kolaylaştırmada, ayrıca köylerin gelişip büyümesinde büyük hizmet gördükleri kaydedilmektedir (Kazıcı, İslâmî ve Toplumsal Açından Vakıflar, 1985:111–112). İncelediğimiz dönemde Hısnımansûr kazasında Hasan Baba Tekyesi(Zikir Mekânı), Hasan Miski Baba Tekyesi ve Hacı Ebuzer Baba Tekyesi olmak üzere üç tekke bulunmaktadır. Bu üç tekke de kadirî tarikatına bağlı olduğu bilinmektedir. Her üç tekkenin erkek nüfusu ise 11 idi (Ma’muretül Aziz Yıllığı, tarih 1312/1894:25).

2.5. Cami Ve Mescitler

İslâm toplumunun gelişmesinde önemli bir rolü bulunan camiler, mimarî yapı olarak dinî eserlerin başında gelir. İbadet, eğitim gibi toplantıların yeri olarak inşa edilen camilerin, tamamıyla vakıf oldukları söylenebilir (Kazıcı, 1985:104). 1310/1892 tarihinde Hısnımansûr Kazasında 6 camii, 3 mescit vardı. Bunlardan Cami-i Kebir’in, Abbasi Halifelerinden Alâeddin döneminde yapıldığı bilinmektedir. Diğer camilerden biri, hayır sahibi Hacı Abdülğani Hazretleri tarafından yaptırılmıştır. Şeyh Muhyiddin-i Arabi Hazretlerine mensup bir diğer cami ise yıkıntı konumunda bulunmaktadır (Mamuret-ül Aziz Yıllığı, 1310/1892:82).

2.6. Medreseler

Medrese; ders okunacak yer ve öğrencinin içinde oturup ders okuduğu bina manasına gelir ki, çoğulu “medâris” tir. Medreselerde öğrencilere ders veren hocalara da müderris(profesör) denirdi (Kazıcı, 1985:124). 1312/1894 tarihinde Hısnımansûr kazasında Çarşıbaşı Mahallesinde, Ezher Bey Medresesi bulunmaktaydı ve araştırmaya alınan erkek öğrenci sayısı 10 idi (Ma’muretül Aziz Yıllığı, 1312/1894:24).

2.7. Eğitim Kurumları

Genel hatları ile Osmanlı Devleti’nde dört tip eğitimden bahsedilebilir. Yönetici kadroları yetiştirmeye yönelik saray eğitim kurumu olan Enderun; bürokrat yetiştirmek üzere usta çırac ilişkisi çerçevesinde bürolarda eğitim veren kalem eğitimi; tasavvuf(Dini Felsefe) bilginlerinin yetişmesine yönelik dergâh (din) eğitimi ve sonuç olarak bilim adamı yetiştiren medrese eğitimidir (İhsanoğlu, 1999:259). Önceleri, cami ve mescitlerde devam eden dini eğitim yerini, toplumun zamanla büyümesiyle okullara bırakmıştır. (Bayraktar, 1989:93-95).XIX. Yüzyılda Hısnımansûr kazasında, hem Müslüman hem de Müslüman olmayanlara ait olmak üzere eğitim kurumlarının etkinlik gösterdiğini görmekteyiz.

<u>Okulun Adı</u>	<u>Bulunduğu Yer</u>	<u>Uyruğu</u>	<u>Öğr. Ad.</u>
Rüşdiye	Musalla caddesinde	Müslüman	55
Eslemey bey medresesi	Medrese civarında	Müslüman	22
Hoca Ali Medresesi	Medrese civarında	Müslüman	28
Ermeni Kilisesi	Kilise bitişiğinde	Ermeni	72
Köprülü Protestan	Köprüler sokağında	Protestan	20
Paşapınarı Katolik	Paşapınarı civarında	Katolik	18
Süryani Kilisesi	Behisni caddesinde	Süryani	15

Hısnımansur kazasında üçü Müslümanlara ve dördü Müslüman olmayanlara ait olmak üzere yedi okul bulunmaktaydı. Müslüman olmayanlara ait okulların, hem sayıca hem de nüfus bakımından Müslümanlarınkinden daha fazla olduğu görülmektedir (Ma’muretül Aziz Yıllığı, 1310/1892:20).

1296/1879 tarihli bir belgeye göre Hısnımansûr kazasında 1 Rüştiye ve çok sayıda sıbyan (çocuk) okulları bulunmaktaydı. Bu okullarda çocuklar okutulurdu. Hısnımansûr’un köylerinde imam ve papazlar eğitim verirdi. Kasabada halkın çoğunluğu Türkçe, köy ve nahiyelerinde ise bir bölümü Türkçe, çoğu yine Kürtçe konuşurdu (BOA. Y.PRK. UM, 1298/1882:6).

2.8. Han Ve Hamamlar

Toplumsal ve hayır kurumlarının başında gelen kurumlardan biri de han ve hamamlardır. (Kazıcı, 1985:128-129). Derbent, boğaz vs. gibi güzergâhlarda yapılan kervansaraylar sayesinde insanlar, rahatça ve güvenlik içinde yolculuk edebiliyorlardı. Kervansarayların küçüklerine han denir. Yol güzergâhlarında yapılan hanlardan başka şehirlerde

yapılan hanlar da vardı. Buralarda yolcular kaldığı gibi herhangi bir iş için şehre gelmiş olanlar ve bekârlar da birer oda tutmak suretiyle kalabilirlerdi (Kazıcı, 1985:133-134).

Vakıflara bağlı kurumlardan biri de hamamlardır. Cami, medrese, okul, kütüphane, imaret vs. gibi kurumları bünyesinde toplayan külliye'nin (camii etrafı kompleksinin) bir de hamamı bulunurdu. Vakıflara bağlı bütün hanlarda hizmetler ücretsizdi (Kazıcı, 1985:145-146).

XIX. Yüzyılda Harput, Malatya, Ergani ve Diyarbakır kazalarında konaklama tesisleri, Diyarbakır ve Rakka eyaletleri dâhilinde bulunan kazalarında kiraya verilen mülkler bulunurdu. Vakfi olmayan bu tür hanların belli bir ücret karşılığında kiraya verildiği, kiraya verilen bu yerlerden faydalanan yolculardan saat başına birer kuruş alındığı, sonradan bir kat zam konulmak suretiyle ikişer kuruş hesabıyla ücret alındığı bilinmektedir (BOA. ML. EVM 512/16,1257/1841:40). 1257/1841 yılı itibarıyla Hısnımansûr kazasında, arsa civarında millet hanı, demircilerde Aba Ağa Hanı, Behisni caddesi üzerinde Tokalı Hanı, Kab Camii mahallesinde Paşa Hanı olmak üzere dört han bulunmaktadır (Ma'muretül Aziz Yıllığı, 1312/1894:45-47). Gelen yolcular için han olmasına rağmen zaman zaman bu yolcu ve memurların hanlarda kalmayıp, halkın evlerinde konuk olduğu görülmüş, daha sonra bu durum yasaklanmıştır (BOA. A. MKT. UM 316/15-2, 1274/1857).

3. ADIYAMAN'DA EKONOMİK YAŞAM

XIX. Yüzyılda Adıyaman'ın ekonomik yaşamına ilişkin bilgiler arşiv kaynakları esas alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan defter ve belgeler bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır. Bu başlık altında sistematik olarak tarım, hayvancılık, vergiler, sanayi ve ticaret konuları ele alınacak, daha sonra kazanın gelir ve gider kaynakları ortaya konularak ekonomik yapı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

3.1. Tarım

Osmanlı Devletinde ekonomik düzen, toprağa ve tarımsal üretime dayanıyordu. Tarım, büyük ölçüde öz tüketim şeklinde yapıyordu. Üretim, küçük yerel pazarlar için yapılmaktaydı. Her bölge, her İl ayrı bir ekonomik birim özelliğine sahip olup kendi kendine yetme çabası içinde bulunuyordu (Şahin H. , 2002:6). Bundan dolayı, tarımsal üretim, büyük oranda geçimlik düzeyde kalmıştır (Kepenek, 1987:6); (Tabakoğlu, 2003:218).

XIX. Yüzyılda bir Osmanlı şehri olan Adıyaman kazasında da Osmanlı ekonomik düzenine paralel bir yapı görülmektedir. Tarımsal etkinlikler kapalı ve dar alanlarda yapılmıştır (AŞS -Adıyaman Şer'iyye Sicili- numara 238:106). Bu dönemde ekip biçmede eski usul ve aletler kullanılmıştır (Ma'muretül-aziz Yıllığı, 1312/1896:124).

Üretim aracı olarak, günümüzde tarımsal etkinliklerde kullanılan traktörlerin yerine "öküz" gücünden yararlanılmıştır (AŞS numara 238:109). Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, *ödeme güçlüğüne ve yoksul duruma* düşerse hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi (İnalcık, 1990:805). Evliya Çelebi, araziye gerekli bakım yapılmadığından ve tohum seçiminde de gerekli özen gösterilmediğinden dolayı ekinde verimin çok düşük olduğunu (bire beş) belirtir (Çelebi, 1935:342).

Söz konusu kazada halkın geçim kaynağı esas olarak tarım ve hayvancılıktır (AŞS numara 238:150). Yöre halkının kullandığı yamçı, zincir yular, kolan, eyer, at agili, beygir çulu, at bellemesi (kaşağı), saman, deve çulu, merkep torbası, külek, yular bağı (Kanadıkırık:185) gibi hayvanlara ait aletler burada hayvancılığın bir uğraşı olduğunu göstermektedir. Ünlü gezgin Cuinet, 19.Yüzyılda Hısnımansûr olarak bilinen Adıyaman'ın tarımsal üretimiyle ilgili olarak "Adıyaman kazası, özellikle tahıl üretir. Bütün nüfus, etkin olarak tarlalarda çalışır. Çocuklar da, ana-babalarına yardım ederler (Işık, 1998:142)." demek suretiyle dikkatimizi bu yörenin tarımsal etkinliğine çekmektedir. Adıyaman ve yöresinde 1224 tarlanın var olması (Diyarbakır Yıllığı, 1292/1875:155) yöre halkının tarımla uğraştığını göstermekte ve sulu tarımın önemini ortaya koymaktadır.

XIX. Yüzyılda Adıyaman'da buğday (AŞS numara 238:50), arpa, pamuk, pirinç, mercimek, nohut, bakla, küşne, darı (AŞS numara 238:149), soğan, sarımsak, fasulye, patates gibi tarım ürünleri yetiştirilmiştir. 1301/1883 tarihli bir belgede Adıyaman ve çevresinde çok miktarda bağ ve bahçenin olduğu kaydedilmektedir. Bu bağ ve bahçelerde kayısı, dut, elma, armut, erik, kızılıçık, şeftali, kavun, karpuz ve nar yetiştirildiği bilinmektedir (Mamuret-ül Aziz Yıllığı, tarih 1301/1883:120).

Adıyaman 1292/1875 tarihinde Malatya Sancağı'nda yer almaktadır. Söz konusu dönemde kazalarda üretilen ürünlerin istatistikî cetveli sancak bazında tutulmuştur. "Malatya Sancağı Ürün İstatistik Cetveli"ne göre 1292/1875

tarihi itibarıyla yetiştirilen ürünler şunlardır: Buğday, arpa, mercimek, nohut, susam, bakla, darı, keten tohumu, ipek kozası, afyon, pirinç, kuru dut, tütün, taze meyve, badem, bal, yün, kuru üzüm ve ceviz (BOA, Diyarbakır Yıllığı, tarih 1292/1875:185–187). 1292/1875 yılında Adıyaman'ın bağlı olduğu Malatya Sancağı genelinde 23.547.800 kuruş değerinde ürün elde edilmiş bunun 19.883.300 kuruşunun iç piyasada, 3.664.500 kuruşunun ise dış piyasada gerçekleşmiştir (Diyarbakır Yıllığı, 1292/1875:187).

19. Yüzyılda Adıyaman ve çevresinde zaman zaman meydana gelen doğal afetler¹, kuraklık, dolu veya su vurgunu, don kesmesi, çekirge ve benzeri böceklerin akını, göçler, bulaşıcı hastalıklar, çiftlik hayvan sürülerinin zararları gibi toplumsal düzensizlikler, üretimi azaltıcı etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Akdağ, 1999:145). 3 Şaban 1317 tarihli bir belgede; Anadolu'da meydana gelen kuraklıktan dolayı, Bitlis, Diyarbakır ve Ma'muretülaziz illerinin şehir, kasaba ve köylerinde halk, yemeklik ve tohumluk gibi gereksinimlerini karşılayamaz duruma düşmüştür. Ancak vilayetlerde depolanan tahıl mevcut olmadığı için gereksinim olan yerlere mahallerince depolanan tahıl verilmesi uygun görülmüştür (BOA A.MKT. MHM, 545/12, 1317/1901).

1256/1840 tarihinde Diyarbakır eyaletinde çok önemli bir kıtlık baş göstermiş, buralarda yaşayan insanlar ciddi sıkıntı içinde kalmıştır. Kıtlık sebebiyle ortaya çıkan pahalılık, burada yaşayan insanların daha da fakirleşmesine yol açmıştır. Tarımı da olumsuz etkileyen bu durum karşısında çiftçiler devlete başvurarak tohumluk, depolanan tahıl ve çift hayvan isteminde bulunmuşlardır (BOA, ML. EVM.512/16, 1257/1841:43). Yine, 1261/1849 tarihinde yağmursuzluk baş göstermiş, yağmursuzlukla birlikte köylünün üretmiş olduğu tarımsal ürünlerin büyük bir bölümü telef olmuş, bu durumda devlet, köylüye ambardan depolanan tahıl dağıtmak zorunda kalmıştır (BOA, ML. MKT 138, 1261/1849:51).

3.2. Hayvancılık

XIX. Yüzyılda Adıyaman kazasında tarım yanında diğer önemli bir geçim kaynağı hayvancılıktır. Bu dönemde kazanın bağlı olduğu Malatya Sancağı'nda 2.400.000 kuruş değerinde keçi ve koyun yetiştirilmesi bu yörede hayvancılık etkinliklerinin önemini göstermektedir.

Genel veri sicillerindeki bırakıt kayıtlarına göre Adıyaman'da büyük ve küçükbaş hayvancılık yapılmakla birlikte küçükbaş hayvancılık daha yaygındır. Evliya Çelebi, 19. Yüzyılda Besni kazası sınırları içinde 400 deve, 1000 at ve kısarak, 1000 katır, 8000 eşek, 10.000 öküz, 50 manda, 200 sığır, 20.000 koyun, 60.000 keçi ve 25.000 tavuk bulunduğunu kaydetmektedir (Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1976:340).

Bölgenin coğrafyası, iklim ve bitki örtüsü küçükbaş hayvancılığının yapılmasına daha uygun olduğu için bu hayvanların sayısında fazlalık görülmektedir Büyükbaş hayvanlar arasında başta öküz, inek (AŞS numara 238:74) ve eşek olmak üzere at, katır, kısarak, beygir ve deve sayılabilir. Küçükbaş hayvanlarda ise en çok koyun (AŞS numara 238:132), ve keçi (AŞS numara 238:74) yetiştirilmektedir. En çok beslenen keçi cinsi ise "Re'ş" olarak bilinen siyah keçi cinsiydi (AŞS numara 238:132). Hayvancılıkla uğraşan aile 1 akçe vergi ödemiştir. Bir zaman sonra kuzular da vergiye tabi olmuş, halk bu durumdan oldukça rahatsız olmuş ve koyunlarını dağa çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu şekilde koyun sayılarını az göstermeye çalışmıştır (B.Ş.S. –Besni Şer'iyye Sicili- Sicil No: 200, 62/47).

3.3. Vergiler

Vergi, kamu hizmetlerinin düzenli bir şekilde devamını sağlamak için başvurulmuş bir çaredir (Kazıcı, 2005:9). Müslümanların vermekle yükümlü oldukları iki önemli vergi söz konusuydu. Bu vergiler zekât (sahip olunan mal ve paranın kırkta birinin, her yıl sadaka olarak dağıtılması) ve öşür (ondalık) idi (Zuhaylî, 1994:247). İslâm mâliye sisteminde devletin Müslüman vatandaşını ilgilendiren vergilerden biri de öşürdür. Öşür; arazide yetişen ürünlerden alınan ve Müslüman halkın ödediği bir vergidir (Akgündüz, 1995:111).

Müslüman olmayanlarla ilgili vergiler ise, "cizye" ve "haraç"tır. Cizye; "devletin, Müslüman vatandaşlarından aldığı zekât karşılığıdır." diyebiliriz (Kazıcı, 2005:45). Osmanlı vergi hukukunun "Tekâlif-i Şer'iyye" (Şerri vergiler) cinsinden olan cizye (Akdağ, 1999:409), devletin önemli gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu. Cizye yükümlüsü, finansal durumuna göre "a'la" (zengin), "evsat" (orta halli) ve "edna" (fakir) olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır (Kazıcı, Osmanlı'da Vergi Sistemi, 2005: 46).

¹ 1311/1893 tarihinde Besni kazasında dört defa zelzele meydana gelmiştir (BOA, Y.A.HUS Dosya No:278, Gömlek No: 115, Belge No:1–2, 1311/1893).

Âdet-i ağnam(Sayım Sayısı vergisi), koyun ve keçiye sahip olan Müslümanların vermekle yükümlü oldukları bir vergidir. Koyun ve keçiden alınan sayım resmi, 1274/1858 yılında yapılan bir değişiklikle gelir üzerinden alınan bir vergiye dönüştürülmüştür (Şener, 1992:263). Ondalık sayım, Osmanlı Devleti'nin geçim politikalarını olduğu kadar, genel ekonomik politikalarını da test etmenin uygun bir aracı olarak görülmüyordu (Uzun:5).

XIX. Yüzyılda Adıyaman kazasında alınan vergiler arasında duhan (tütün satıcılarından alınan) öşrü görülmektedir. 1268/1851 yılından 1274/1857 yılına kadar toplam 2.133.335 kuruşluk bir tütün öşrü elde edilmiştir (BOA, ML. VRD. 3057 nolu defter, 1274/1857:2). Adıyaman kazasının 1273/1856 yılının vergisi 342.400 kuruş, (BOA, ML. VRD. 1810 nolu defter, 1269/1852:2). 1258/1842 yılına mahsuben vergisi 278.159 kuruş idi. Aynı tarihte yapılan 35.000 kuruş zam ile vergi bedeli 313.159 kuruşa çıkarılmıştır (BOA, ML. VRD. 825 nolu defter, 1258/1842:3).

1267/1850 tarihinde ihale olunan tütün gümrüklerinin toplanamayan miktarı 140 bin kuruştur (BOA, ML. MKT 178 nolu defter, 1269/1852:39).

3.4. Sanayi

Genel olarak bakıldığında, Osmanlı'da sanayinin yeteri kadar gelişemediği söylenebilir (Kepenek, 1987:16). Sanayileşme gerçekleştirilemediğinden, ekonomik sektörler arasında bütünleşme; karşılıklı girdi alış-verişi de yetersiz kalmıştır (Şahin H. , 2002:11). Büyük ölçüde el sanatlarına ve esnaf biçimi örgütlenmeye dayanan Osmanlı sanayi, Osmanlının dışa açılması sonucu yıkıma uğrayarak çökmüştür. Sonuçta Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, sanayileşme özleminden başka, sanayi olarak pek bir şey kalmamıştır (Kepenek, 1987:19). XIX. Yüzyılda Adıyaman'ın bağlı olduğu Malatya Sancağı'nda 4.481.000 kuruş değerinde bir sanayi üretimi yapılmıştır. Bunun 3.489.000 kuruşu iç pazarda, 992.000 kuruşu ise dış pazarda gerçekleşmiştir. Diğer taraftan sanayi üretiminin iç pazar payı %78, dış pazar payı ise %22'dir. (Diyarbakır Yıllığı, 1292:189–190).

3.5. Ticaret

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. Yüzyılın ilk yirmi yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa ekonomilerine gittikçe daha yoğun bir biçimde açıldığı yıllardır. Kuşkusuz bu oluşumda, Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletleriyle yaptığı ticaret sözleşmeleri, Avrupa piyasasında almış olduğu borçlar ve Avrupa sermayelerine tanıdığı yatırım ayrıcalıkları büyük rol oynamıştır (Türkdoğan, 1981:120). XIX. Yüzyılda Adıyaman'da ticari durum, Adıyaman'ın bağlı olduğu Malatya Sancağı için de ele alınacaktır.

1292/1875 tarihinde sancak genelinde üretimi yapılan sıvı ürünler, peynir, sadeyağ, tereyağı, bal, pekmez, ham yağ, iç yağ, dut pekmezidir. Malatya sancağı genelinde, toplam 1.245.000 kuruş değerinde bir üretim yapılmıştır. Bunun 1.080.000 kuruşu iç pazarda, 165.000 kuruşu ise dış pazarda gerçekleşmiştir. Üretimin büyük miktarının iç piyasada gerçekleşmiş olması, Adıyaman kazasındaki üretim yapısının Osmanlı dönemindeki üretim sistemine paralel bir yapı sergilediğini göstermektedir. (Diyarbakır Yıllığı, tarih 1292/1875:192).

3.6. Gelir Kaynakları

XIX. Yüzyılda Adıyaman kazasında elde edilen gelir kalemleri, vergiler, Cizye gelirleri, sanayi etkinliklerinden elde edilen gelirler, tarımsal üründen elde edilen gelirler, kesenek bedelleri, borçlarda kalan ve toplanamayan gelirler, askerlik bedelleri, çeşitli harçlar, tapu ve yoklama gelirleri, kesilen nakdi cezalar ile geri alınan maaşlar sayılabilir.

3.6.1. Vergi Gelirleri

XIX. Yüzyılda kazaların gelir kaynakları, eyalet gelirleri içinde değerlendirilmiştir. Kazaların önemli gelir kaynağı vergiler olmuştur. Kaza, köy ve mahallelerde oturan insanların vergi durumu, her birimde oluşturulan yerel kurulda görüşülürdü (BOA, ML. MKT.208,19 N. 1269/1852:23), Buna göre kaza, köy ve şahıslardan ne miktar vergi alınacağı, önceden tutanak ile tespit edilir, bu tespite göre bir defter düzenlenirdi. Kurul huzurunda tanzim edilen bu defter "Padişah Emri" gereği "Gümrük ve Maliye Hazinesi"ne gönderilir ve sunulurdu (BOA, ML. VRD.2324 nolu defter, 1268/1851:43). Vergiler, bu defterde belirtilen hususlara göre toplanırdı. Belirli dönemin sonuna kadar (varsa) masraflar düşülür, kalan miktar maliye hazinesine gönderilirdi (BOA, ML. MKT.208,6 Şevval 1269/1852:13).

1258/1842 tarihinde Adıyaman kazasının vergi bedeli 287.159 kuruştur. Bu miktarın üzerine gümrük, belediye vergisi, sayım sayısı ve kapıcıbaşı (Üst Düzey Saray Görevlisi) vergilerine toplam 35.000 kuruş zam yapılarak vergi bedeli 313.159 kuruşa yükselmiştir (BOA, ML. VRD, nr. 825, 1258:2). 1259/1843 tarihinde Besni kazasına bağlı bir

nahiye olan Adıyaman'da 10.500 kuruş cizye geliri elde edilmiştir. (BOA, ML. VRD. nr.3475, 1281/1864:26): Yine 1271/1854 tarihinde Siverek Kaymakamlığı'na bağlı olan Adıyaman kazasından 424.375 kuruş vergi elde edilmiştir.

1281/1864 tarihinde elde edilen gelir 302.850 kuruş 15 paradır. Bunun 285.100 kuruşu kesin belirlenmiş vergiler (Rusumat-ı maktua), 14.965 kuruşu Geçiş tezkere harcı, 2.411 kuruş 15 para mühür harcı ve 50 kuruş nakdî cezadan ibarettir (BOA, ML. VRD, nr. 3591, 1281/1864:26).

Hısnımansûr kazasında alınan vergilerin başında tütünden alınan vergi gelmektedir. 1268/1851'den 1274/1857'ye kadar Hısnımansûr kazasından 2.133.335 kuruş (BOA, ML. VRD. 3057 nolu defter, 1274/1857:2) toplanmıştır. 1262/1845 yılına mahsuben Hısnımansûr, Behisni ve Eğin kazalarından toplam 56.103 kuruş vergi toplanmıştır. Bunun 47.641 kuruşu Behisni Kaymakamlığı dâhilinde bulunan Hısnımansûr kazasına aittir.

3.6.2. Cizye Gelirleri

Devletin Müslüman olmayan vatandaşından almış olduğu bir vergi olan cizye, vergi kalemleri içinde önemli bir yer teşkil etmektedir (Kazıcı, 2005:111). Eyalete bağlı kazalardan alınacak şer'i cizye'nin toplanmasında muhafızlar işe alınmış, bu muhafızlara 750'şer kuruş verilmiştir (BOA, ML. MKT Defter no:143, 1263/1846:98).

Kazalarda cizye alınacak kişiler önceden belirlenerek ayrıntılar defterine yazılırdı. "a'la" (zengin), "evsat" (orta halli) ve "edna" (fakir) olmak üzere tanzim edilen bu ayrıntılar defteri, Kazanın kaymakamı başkanlığında oluşturulan kurul huzurunda mühürlenirdi. 1262/1845 tarihinde Behisni sancağına bağlı Siverek, Samsad, Hısnımansûr ve Behisni kazasının toplam cizyesi 54.915 kuruş idi. Bunun 19.890 kuruşu Siverek, 2.640 kuruşu Samsad, 6.510 kuruş Hısnımansûr ve 15.870 kuruşu ise Behisni kazasına aittir. 1258/1842 tarihinde Hısnımansûr'da 10.500 kuruş, Harput kazasında ise 330.000 kuruş cizye kazancı elde edilmiştir (BOA, ML. VRD 825, 1258/1842:3).

3.6.3. Sanayi etkinliklerinden Elde Edilen Gelirler

1292/1875 tarihinde Malatya Sancağı'nda sanayi etkinliklerinden toplam 2.573.000 kuruşluk bir gelir elde edilmiştir. Bu gelirin elde edildiği kalemler (kuruş olarak) ise şu şekildedir: Kumaş bezden 60.000, beyaz bezden 390.000, halı ve kilimden 405.000, ayakkabı imalatından 500.000, deri imalatından 140.000, çoraptan 78.000, kırmızı bezden 775.000 ve tabaklanarak boyanmış ve cilâlanmış deri ürününün etkinliğinden ise 225.00 kuruştur (Diyarbakır Yıllığı, tarih 1292/1875:189-190).

3.6.4. Tarımsal Üründen Elde Edilen Gelirler

Tarımsal ürünlerden "duhan resmi" adı altında alınan tütün vergisinin (Issawi, 1980:249), Adıyaman'da önemli bir geçim kaynağı olduğunu görüyoruz. Adıyaman iline bağlı Behisni ve Gerger kazalarının 1268/1851 Haziranından 1269/1852 Mayıs ayına kadar on iki ay içinde toplam 12.645 kuruş gelir elde edilmiştir.

Hısnımansûr kazasının 1268/1851 yılına mahsuben gerçekleştirilen duhan vergisi 12.645 batman'dır. Bu miktar, Hısnımansûr kazasına bağlı 9 nahiye ve bu nahiyelere bağlı 125 köyün duhan vergisini oluşturmaktadır. Bunun 1624 batmanı kasaba merkezi ile merkeze bağlı ekime elverişli alanlarına aittir. Yine, Hısnımansûr'a bağlı Yerli dire, Sorlu, Huzek ve Mesurgân nahiyelerinin belirlenen duhan öşrü 1918 batmandır. Aynı şekilde Hısnımansûr'a bağlı Merdis köylerinin 206 batman (eski ağırlık ölçüsü), Kavzî köylerinin 1117 batman, Türkoğlu Nahiyesine bağlı köylerin vergisi 266 batmandır. Diğer taraftan Hısnımansûr'a bağlı Truş Hacı köylerinin gerçekleştirilen duhan vergisi 311 batman, Berkinoğlu köylerinin 3255 batman, Kemdenkâvisi köylerinin 787 batman ve Paşa Kâvisi nahiyesine bağlı köylerin duhan vergisi 1961 batmandır. Cihanbeyli Nahiyesinin tahmin edilen duhan vergisi ise 1200 batmandır (BOA, ML. VRD. 2304 nolu defter, 1268/1851:2-16).

3.6.5. Kesenek Bedelleri

Hısnımansûr kazasında elde edilen gelirlerden bir diğeri de kesenek bedelleridir. (BOA, A. MKT, Dosya No: 187, Vesika No: 92, Belge no:1, 1265/1848).Hısnımansûr, Behisni ve Gerger kazalarının 1267/1850 yılına ait yedi aylık geliri 38.761 kuruştur. Bunun 33.401 kuruşu Hısnımansûr kazasından elde edilmiştir (BOA, ML. VRD 690/2, 1267/1850:2).

3.6.6. Borçlarda Kalan ve Toplanamayan Gelirler

Bu gelir kalemi, belirli bir tarihte ödenmesi gerektiği hâlde, herhangi bir nedenden dolayı ödenmeyen veya toplanamayan gelirleri oluşturmaktadır. Harput eyaletine bağlı Hısnımansûr ve Behisni kazalarının mal bedelinden

1259/1843 yılına mahsuben borçlarda kalan miktar 66.864 kuruştur. Bunun 18.864 kuruşu Hısnımansûr kazası mal bedeli olup Çaparzade Mahmud Bey’in borcunda kalmıştır. (BOA, A. MKT. UM 243/91-1, 1291/1874).

XIX. Yüzyılda Adıyaman kazasında gelirlerin yönetimine gelince; incelediğimiz dönemde gelirlerin emanet usulüyle yönetildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde emanetle yönetme, gelir kaynaklarıyla ilgili üç önemli sistemden birisiydi. Bu sistemler, tımar, kesim ve mâlikâne (daha fazla gelir elde etmek amacıyla vergi gelirinin ihale süresinin daha uzun veya ömür boyu olmak üzere verildiği yöntem) sistemleridir.

Kesimler değişik şekillerde yönetilmişlerdir. Bunlardan birisi, kesimin devlet tarafından atanmış olan ve devletten maaş alan memurlar tarafından yönetilmesidir ki, bu memura “emin”, yönetim şekline ise “emanetle yönetim” denilmektedir. Emanetle yönetilen kesimlerin, emin tarafından keseneğe alınması hâlinde kesenekçi, vaktiyle o kesimin emini olduğu için bu sıfatını sürdürür ve aldığı ücreti de kesenek bedeline alacak geçerdi. Bu tür yönetime “kesenek yoluyla emanet” adı verilmiştir (İhsanoğlu, 1999:543).

Hısnımansûr kazasının gelirleri, 1257/1841 yılında Sülûkzade Mehmed Ağa tarafından emanetle yönetilmekteydi. 1257/1841 tarihinde Hısnımansûr kazasında “personel harcı” 45.923 kuruştur, “İ’ane-i cihadiye(Muharebe zamanında harbin icab ettirdiği fazla masrafları karşılamak ve yardım olmak için halktan alınan paralar)”47.000 kuruş, a’dâd-ı ağnâm (sayım sayısı) 20.000, “kirahane bedeli 5000 kuruştur. Dönüm duhan tutarı 1.795 kuruş, kuru kahve tutarı 2.185 kuruş, boyahane keseneği 2.500 kuruştur. Karakayık Gemisi’nin keseneği 5.000 kuruş, Boybey Nahiyesinde düzenli olarak alınan vergi 41.780 kuruştur. İbsih kazancı 670 kuruş ve hava parası olarak bilinen gelir 30.147 kuruş idi (BOA, ML. VRD 520,1257/1841:15).

1257/1841 yılında Adıyaman kazasında elde edilen gelir 58.074 kuruştur. Bunun 13.649 kuruşu gümrük vergisi, 42.661 kuruşu belediye vergisi ve 1.764 kuruşu ise arsa bedelidir (BOA, ML. VRD 520, 1257/1841:19). 1257/1841 tarihinde Hısnımansûr kazasında elde edilen bu gelirlerden 47.447 kuruş masraf yapılmıştır. Hısnımansûr kazasında 1257/1841 yılında Osmanlı Devletinde yüz bin akçeyi aşan dirlik, Mirasçısı olmayan bir kimseden hükümete kalan (mülk) toplamı 73.025 kuruştur. Bu miktardan 72.559 kuruş tahsil edilmiş, geriye 466 kuruş buğday ve mısır darısı bahası kalmıştır (BOA, ML. VRD 520, 1257/1841:19).

XIX. Yüzyılda Adıyaman kazasının bağlı olduğu Diyarbakır ve Ma’muretülaziz illerinde elde edilen çeşitli tahsilâtlara baktığımızda (Tablo 1) farklı gelir kaynaklarını görmemiz olanaklıdır. Bu gelir kaynaklarını vergiler, belge ve tezkerelerden alınan harçlar, askerlik bedeli olmak üzere üç başlık altında toplamamız mümkündür. Vergiler başlığı altında sayım vergisi, canavar vergisi, sözleşme vergisi, aşar vergisi ve çeşitli vergiler yer almaktadır. Tablo’da görüleceği gibi, 1872 yılında 20 para 42.411.555 kuruş tahsilât yapılırken bir sonraki yıl yapılan tahsilâtların toplamı 63 para 42.537.386 kuruştur. Vergi gelirlerinin toplam tahsilâtlar içinde önemli miktarda olduğu görülmektedir.

Adıyaman’ın da içinde bulunduğu Ma’muretülaziz ve bağlı kazalarında 1292/1875’te 2.323.205 kuruş vergi tahsilatı yapılmıştır. Bir önceki yıl ise gerçekleşen vergi miktarı 987.653 kuruştur (BOA, ML. MKT.3854, 4, 1292/1875:4).

Tablo 1
Adıyaman’da Çeşitli Tahsilâtları (1873)

Yıllar	1873		1872	
Vergi Türü	Para ²	Kuruş	Para	Kuruş
Sayım vergisi ³	20	7.014.609	-	6.522.011
Canavar vergisi ⁴	-	21.855	-	20.855
Tapu geliri ⁵	5	1.955.651	20	2.132.942
Sözleşme vergisi ⁶	-	5.810	-	4.453
Vergi	-	10.969.149	-	10.733.143
A’sâr (Tarım ürünlerinden alınan onda bir nispetindeki vergiler)	-	18.180.049	-	18.677.144
Çeşitli vergiler	-	754.509	-	756.513
Gerçek Belgeler ve Tezkereler Harcı ⁷	-	219.100	-	225.815
Belge Harcı ve Toplama Resmi ⁸	-	754.509	-	756.513
Taşınmaz ⁹	38	57.002	-	10.000
Orman ¹⁰	-	425.929	-	425.925
Çeşitli toplamalar ¹¹	-	81.809	-	85.663
Askerlik bedeli ¹²	-	2.097.405	-	2.060.578
Toplamlar	63	42.537.386	20	42.411.555

Kaynak: BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, s. 12.

XIX. Yüzyılda Adıyaman bir kaza merkezi olarak Malatya sancağına bağlı idi. Adı geçen kazanın tarım, sanayi ve ticaret gibi etkinlikleri, sancak istatistikleri içinde değerlendirilmiştir.

² 1 Osmanlı kuruşu = 40 para (Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914”, çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2:1600-1914, (ed.), Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006, s.1079)

³ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, s. 5.

⁴ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, s. 6.

⁵ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, 7.

⁶ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, 9.

⁷ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, s. 8.

⁸ BOA ML. VRD.3712, 1289/1872, s. 10.

⁹ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, 12.

¹⁰ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, 13.

¹¹ BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, 14.

¹² BOA, ML. VRD.3712, 1289/1872, s. 3.

Tablo 2
Mali Gelir Tablosu (1875)

Açıklama	Kuruş
Birinci Bölüm	
Vergisi	2.036.150
Askerlik bedelleri	153.779
Birinci bölüm toplamı	2.189.929
İkinci Bölüm	
Tahıl öşrü	2.789.942
Tütün öşrü	24.066
Afyon öşrü	192.800
İpek öşrü	52.100
Mazu ve diğer ayrıntılar öşrü	17.000
Farklı vergiler	185.450
İkinci bölüm toplamı	3.261.358
Üçüncü bölüm:	
Sayım vergisi	990.129
Tütün öşrü	9.750
Tutanak harcı	7.200
Belgeler harcı	39.750
Resmî toplamalar	4.250
Tapu Resmî ve yoklama kazancı	363.000
Üçüncü bölüm toplamı	1.414.079
Dördüncü bölüm:	
Geri alınan maaşlar	1.185
Nakdî cezalar	500
Uygulama mührü harcı	40
Dördüncü bölüm toplamı	1.725

Kaynak: (Diyarbakır Yıllığı, tarih 1292/1875:193).

Tabloda görüleceği gibi, mali gelir tablosu dört ayrı bölümden meydana gelmektedir. Vergi ve askerlik bedelleri, tablonun birinci bölümünde yer alırken, çeşitli ürünlerden alınan öşür ikinci bölümde yer almaktadır. Gelir tablosunun üçüncü kısmında çeşitli öşür bedelleri, dördüncü kısımda ise geri alınan maaşlar, nakdî cezalar ve mühür harcı bulunmaktadır. 1875 yılında toplam 6.867.091 kuruş gelir elde edilmiştir. Bunun 2.189.923 kuruşu birinci bölümde yer alan kalemlerden, 3.261.358 kuruşu ikinci bölüm kalemlerinden, 1.409.819 kuruşu üçüncü bölüm toplamından ve 1.725 kuruşu ise gelir yer almaktadır. En fazla gelir, finansal tablonun ikinci bölümünde yer alan kalemlerden sağlanmıştır. Bu bölümde en fazla gelir ise tahıldan elde edilmiştir.

3.7. Gider Kaynakları

XIX. Yüzyılda Adıyaman kazasında giderler, daha önce gelirler bölümünde bahsedildiği gibi, topluca vermeye çalışacağız (Tablo 3). Adıyaman ile birlikte Besni, Gerger ve Kâhta kazaları aynı sancakta yer aldıkları için gider kalemleri de birlikte olmuş durumdadır. Söz konusu gider kalemleri personel maaşları, sancak emini maaşları, yazman maaşları, mal ve araştırma yazmanlarının maaşları, mülk ortaklarının maaşları, nizamiye askerlerinden emekli olanların maaşları, tımarlara ödenen maaşlar, kırtasiye masrafları, bayındırlık ve onarım giderleri ve gereksinim sahipleri ve emeklilere ödenen maaşlarıdır (BOA, ML. MSF.17817, 1281/1864:2).

Tablo 3
Giderlerin Toplu Görünüşü (1281/1864).

GİDERLER	Yıllık (Kuruş)	%
Müdür maaşları	100.524	15.5
Mal ve araştırma yazmanlarının maaşları	37.236	5.7
Mülk Ortaklarının maaşları	15.072	2.3
Sayman maaşları	6.000	0.09
Sancak emini maaşları	6.600	1.0
Odacı maaşları	960	0.15
Gereksinim sahibi ve emeklilerin maaşları	520	0.08
Nizamiye askerlerinden emekli olanların maaşı	11.340	1.7
Tımarlara ödenen	23.200	3.5
Sancak yöneticilerine ödenen	53.761	8.3
Kırtasiye masrafları	3.720	0.6
Bayındırlık ve onarım masrafları	323.326	49.7
Diğer	67.602	10.4
Toplam	649.861	100

Kaynak: BOA ML. MSF.17817, 1281/1864, s. 4

Tablo'da bir yıllık giderlerin toplamı 649.861 kuruştur. Gider kalemlerinin içerisinde en yüksek üç kalem sırasıyla %49,7 ile bakım ve onarım masrafları, %15,5 ile müdür maaşları ve %10,4 ile diğer giderler gelmektedir. Gereksinim sahibi ve emeklilerin maaşları 0.08 ile en düşük sırada yer alırken, bu kalemi 0.15 ile odacı maaşları ve 0,6 ile kırtasiye masrafları izlemektedir (BOA, ML. MSF.17817, 1281/1864:4).

Sonuç

Adıyaman ilinin XIX. Yüzyıldaki sosyo ekonomik yapısını ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışma, Adıyaman ve çevresinde halkın geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğunu ortaya koymuştur. Adıyaman ve yöresinde geleneksel aile yapının korunduğu görülmüştür. Evliliklerde, tek eşlilik söz konusudur ve çok eşlilik durumuna 135 belgeden sadece dört belgede rastlanılmıştır. XIX. Yüzyılda halkın kullandığı gündelik alet ve araçlar, Adıyama ve yöresinde sade bir yaşam tarzının olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu dönemde bir hayır kurumu olarak faaliyette bulunan vakıf müesseselerinde bir takım suistimallerin yanında vakıf arazilerine el koyma gibi hususların olduğu görülmektedir. XIX. Yüzyılda Adıyaman'da buğday, arpa, pamuk, prinç, mercimek, nohut, bakla, darı, küşne, soğan, sarımsak, fasulye, patates gibi tarım ürünleri yanında bağ ve bahçelerde kayısı, dut, elma, armut, erik, kızılılık, şeftali, kavun, karpuz, ve nar yetiştirilmiştir. Sanayi ve ticaretin önemli derecede gelişmediği Adıyaman'da, gelir kaynaklarının başında vergiler ve tütün öşrü gelmektedir. Son olarak, çalışma döneminde Adıyaman'da, Müslüman ve Hristiyan olmak üzere iki ulusun yaşadığı, her iki ulusa ait eğitim kurumlarının olduğu ve bu kurumların etkin olarak hizmet verdiği belirlenmiştir.

Kaynaklar

A)Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Diyarbakır Yıllığı, 1292/1875
Ma'muretülaziz Yıllığı, 1301/1883
Mamuret-ül Aziz Yıllığı, 1310/1892
Ma'muretül Aziz Yıllığı, 1312/1894
BOA. Y.PRK. UM 4/10, 1296/1879
BOA. Y.PRK. UM, 1298/1882
BOA. Ev: 29536, 1318/1908
BOA. EV: 26368, 1317/1907
BOA. Ev: 22310, 1293/1876
BOA. C. EV: 8134, 1254/1838

BOA. C. EV: 27415, 1254/1838
 BOA. A. MKT. UM 316/15-2, 1274/1857
 BOA A.MKT. MHM, 545/12, 1317/1901
 BOA. ML. MKT. 178, 1269/1852
 BOA, ML. EVM.512/16, 1257/1841
 BOA, ML. MKT 138, 1261/1849
 BOA, ML. MKT.208,19 N. 1269/1852
 BOA, ML. MKT.208,6 Şevval 1269/1852
 BOA, ML. VRD. 3057 nolu defter, 1274/1857
 BOA, ML. VRD. 1810 nolu defter, 1269/1852
 BOA, ML. VRD. nr.825, 1258/1842
 BOA, ML. VRD. nr.2324, 1268/1851
 BOA, ML. VRD. nr.3475, 1281/1864
 BOA, ML. VRD, nr. 3591, 1281/1864
 BOA, ML. VRD. nr.3057, 1274/1857
 BOA, ML. VRD nr.2304 , 1268/1851
 BOA, ML. MKT 143, 1263/1846
 BOA, ML. VRD 520, 1257/1841
 BOA, ML. VRD 312, 1289/1872
 BOA, ML. MKT 178, 1269/1852
 BOA, A. MKT 187/92-1, 1265/1848
 BOA, ML. VRD 690/2, 1267/1850
 BOA, A. MKT. UM 243/91-1, 1291/1874
 BOA, ML. MKT.3854, 4, 1292/1875
 BOA, ML. MSF.17817, 1281/1864
 BOA, Y.A.HUS 278/115-1-2, 1311/1893
 280 numaralı Adıyaman genel veri sicili
 200 numaralı Besni genel veri sicili

B) Kitaplar

- Akdağ, M. (1999). *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi (1243-1453)* (Cilt I). Ankara.
- Akdağ, M. (1999). *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi (1453- 1559)* (Cilt II). Ankara: Barış Kitabevi.
- Akgündüz, A. (1995). *Osmanlı'da Harem*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı .
- Akgündüz, A. (1996). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (2 b.). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Battuta, İ. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi* (Cilt I). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bayraktar, M. (1989). *İslâm Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münâsebetleri* (3 b.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Berki, Ş. (1990). *Vakıflarla İlgili Önemli Meseleler*. Ankara: Bayrak Yayınları.
- Çelebi, E. (1976). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt III-IV). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Çelebi, E. (1935). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Anadolu, Suriye, Hicaz 1093/682* (Cilt IX). Ankara: Maarif Vekâleti.
- Halaçoğlu, Y. (1988). *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt I). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1999). *Osmanlı Devleti Tarihi* (Cilt I). İstanbul: Feza Yayıncılık.
- İhsanoğlu, E. (1999). *Osmanlı Devleti Tarihi* (Cilt II). İstanbul: Feza Yayıncılık.
- Issawi, C. (1980). *Economic History of the Turkey 1800- 1914*. London.
- Işık, A. (1998). *Malatya, Adıyaman(Hisnımansür), Akçadağ, Arapkir, Besni, Darende, Eski Malatya (Battalgazi), Hekimhan, Kâhta, Pötürge, Yeşilyurt(1830-1919)*. İstanbul: yy.
- Kanadıkırık, İ. 260 Numaralı Hisnımansür (Adıyaman) Kadı Sicilinin 1.-22. Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).
- Karaman, H. (1992). İslâmın Getirdiği Aile Anlayışı. *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi , II*, 385-390.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1985). *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*. İstanbul: Marifet Yayınları,.

- Kazıcı, Z. (2005). *Osmanlı'da Vergi Sistemi*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Kepenek, Y. (1987). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Teori Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2006), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2:1600-1914, (ed.), Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Şahin, H. (2002). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şener, A. (1992). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2003). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1981). *Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi*. Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- Uzun, A. *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)" (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).*
- Uzunçarşılı, İ. (ty). *Büyük Osmanlı Tarihi* (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zuhaylı, V. (1994). *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi* (Cilt III). İstanbul: Feza Yayıncılık.

Dergiler

- Berki, A. H. (1962). Hukukî ve İctimâî Bakımdan Vakıf. *Vakıflar Dergisi*, No.5 , 9.
- Berki, Ş. (2006). Vakfın Mahiyeti. *Vakıflar Dergisi*, No.8 , 1-3.
- Çağatay, N. (2006). Osmanlı İmparatorluğunda Riba- Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık. *Vakıflar Dergisi*, No.9 , 46.
- İnalcık, H. (1990). Köy, Köylü ve İmparatorluk. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, (s. 805). Ankara.
- Köprülü, F. (2006). Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti. *Vakıflar Dergisi*, No.1 , 1.
- Kunter, H. B. (2006). Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd. *Vakıflar Dergisi*, No. 1 , 103-104.